ISSN:3030-332X
Impact factor: 9,493
International journal of scientific researchers

TIL MAKONIDA «MEHMONDO‘STLIK» FREYMINING VERBALLASHUVI: KOGNITIV-SEMANTIK TAHLIL

Soliyeva Mubinabonu Ravshanbekovna
. Turon universiteti lingvistika
(O'zbek tili) yo'nalishi 1-bosqich 101 guruh
https://doi.org/10.5281/zenodo.24252489

Annotatsiya. Mazkur maqolada kognitiv tilshunoslik va lingvokulturologiyaning dolzarb muammolaridan biri — «mehmondo‘stlik» freymining o‘zbek tili makonida verballashuv xususiyatlari tadqiq etilgan. Freym nazariyasi asosida ushbu konseptual tuzilmaning yadro va periferiya qatlamlari, uni tashkil etuvchi slotlar hamda ularning leksik-semantik, frazeologik va paremiologik birliklar orqali ifodalanish mexanizmlari ochib berilgan. Tadqiqot natijalari milliy mentalitet va madaniy kodlarning til birliklarida aks etishini ilmiy asoslashga xizmat qiladi.
Kalit so‘zlar: freym, verballashuv, mehmondo‘stlik, kognitiv tilshunoslik, slot, konseptosfera, lingvokulturologiya, leksik-semantik maydon.

Аннотация. В данной статье исследуются особенности вербализации фрейма «гостеприимство» в пространстве узбекского языка, что является одной из актуальных проблем когнитивной лингвистики и лингвокультурологии. На основе теории фреймов раскрыты ядерные и периферийные слои данной концептуальной структуры, составляющие ее слоты, а также механизмы их репрезентации посредством лексико-семантических, фразеологических и паремиологических единиц. Результаты исследования служат научному обоснованию отражения национального менталитета и культурных кодов в языковых единицах.
Ключевые слова: фрейм, вербализация, гостеприимство, когнитивная лингвистика, слот, концептосфера, лингвокультурология, лексико-семантическое поле.

Abstract. This article investigates the verbalization features of the "hospitality" frame within the Uzbek linguistic space, representing one of the pressing issues in cognitive linguistics and linguoculturology. Based on frame theory, the nuclear and peripheral layers of this conceptual structure, its constituent slots, and the mechanisms of their representation through lexico-semantic, phraseological, and paremiological units are revealed. The research findings serve to scientifically substantiate the reflection of national mentality and cultural codes in linguistic units.
Keywords: frame, verbalization, hospitality, cognitive linguistics, slot, conceptosphere, linguoculturology, lexico-semantic field.

Kirish

Zamonaviy tilshunoslikning antroposentrik paradigmasi til birliklarini inson ongi, tafakkuri, milliy-madaniy tajribasi hamda dunyoni bilish jarayoni bilan uzviy bog‘liqlikda o‘rganishni taqozo etadi. Shu nuqtayi nazardan, kognitiv lingvistika va lingvokulturologiya tutashgan nuqtada shakllangan **freym semantikasi** til makonidagi murakkab bilim tuzilmalarini modellashtirish imkonini beradi.

Til egalarining ijtimoiy-madaniy tajribasida muhim o‘rin tutuvchi bazaviy tushunchalardan biri «mehmondo‘stlik»dir. O‘zbek xalqining asrlar davomida shakllangan ma’naviy-axloqiy qadriyatlar tizimida mehmondo‘stlik nafaqat maishiy odat, balki yuksak ijtimoiy me’yor va milliy o‘zlikni anglash belgisi sifatida gavdalanadi. Ushbu murakkab kognitiv tuzilmaning til vositalari yordamida reprezentatsiyalanishi — verballashuvini tadqiq etish til va madaniyat munosabatlarini chuqurroq ochib berishga xizmat qiladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili va metodologiyasi

Kognitiv tilshunoslikda «freym» tushunchasi ilk bor M. Minskiy tomonidan sun’iy intellekt nazariyasi doirasida stereotip vaziyatlarni ifodalovchi ma’lumotlar tuzilmasi sifatida kiritilgan bo‘lsa

[Minsky, 1975], Ch. Fillmor uni lingvistikaga tatbiq etib, freymni so‘z ma’nolarini tushunish uchun zarur bo‘lgan kognitiv struktura sifatida talqin qildi [Fillmore, 1982]. Keyinchalik T.A. van Deyk, J. Lakoff, Ye.S. Kubryakova, V.Z. Demyankov, N.N. Boldirev kabi olimlar freymlarning tilda voqelanish qonuniyatlarini rivojlantirdilar. O‘zbek tilshunosligida esa Sh. Safarov, D. Xudoyberganova, A. Mamatov, Sh. Usmonova kabi tadqiqotchilarning ishlarida konsept va freym tuzilmalarining lingvokognitiv hamda lingvokulturologik jihatlari yoritilgan [Safarov, 2006; Xudoyberganova, 2013].

Maqolada quyidagi ilmiy-tadqiqot metodlaridan foydalanildi:

- **Freym tahlili** — «mehmondo‘stlik» vaziyatining kognitiv ssenariysini slotlarga ajratish uchun;
- **Komponent va definitsion tahlil** — leksik birliklarning semantik tarkibidagi yadro va periferiya semalarini aniqlash uchun;
- **Kontekstual va lingvokulturologik tahlil** — maqollar, iboralar va nutqiy etiket birliklaridagi milliy-madaniy konnotatsiyalarni ochib berish uchun.

Tahlil va natijalar

«Mehmondo‘stlik» freymi dinamik xarakterga ega bo‘lgan **ssenariy-freym** (yoki vaziyat freymi) turiga mansubdir. U inson ongida o‘zaro bog‘liq bo‘lgan ishtirokchilar, makon, zamon va harakatlar ketma-ketligini o‘z ichiga oladi.

1. Freymining yadro leksik-semantik maydoni

«Mehmondo‘stlik» freymining nominativ yadrosini mehmondo‘stlik, mehmonnavozlik, mehmon, mezbon leksemalari tashkil etadi. «O‘zbek tilining izohli lug‘ati»da mehmondo‘stlik so‘ziga «mehmonni xush ko‘ruvchilik, mehmonga izzat-ikrom ko‘rsatish, ochiq chehra bilan kutib olish odati» deya ta’rif beriladi [O‘TIL, 2006, 586-b.].

Ushbu yadro atrofida so‘z yasalishi va semantik derivatsiya natijasida keng leksik paradigma shakllangan:

- **Subyekt nomlari:** mehmon, mezbon, uy egasi, qo‘noq, musofir, ziyoratchi, tashrif buyuruvchi.
- **Belgi-xususiyat ifodalovchi birliklar:** mehmondo‘st, mehmonnavoz, ochiq chehrali, qo‘li ochiq, saxiy, bag‘rikeng, dasturxoni ochiq.
- **Harakat va jarayonni ifodalovchi fe’llar:** mehmon qilmoq, kutib olmoq, siylamoq, izzat qilmoq, dasturxon yozmoq, mezbonlik qilmoq, kuzatib qo‘ymoq.

2. «Mehmondo‘stlik» freymining slot tuzilmasi va verballashuvi

Kognitiv modellashtirish nuqtayi nazaridan mazkur freym o‘zaro mantiqiy zanjir hosil qiluvchi beshta asosiy **slot (terminal tugun)** orqali reprezentatsiyalanadi:

Slot nomi	Kognitiv mazmuni	Verballashtiruvchi til vositalari (misollar)
1. Kutib olish sloti	Mehmonning tashrifi, ostonadagi muloqot va ilk ehtirom	Xush kelibsiz!, Qadamingizga hasanot!, Keling-keling, to‘rga o‘ting!, Eshigimiz doim ochiq, bosh ustiga.
2. Joylashtirish sloti	Mehmonga eng yuqori va qulay makon ajratish	To‘r, to‘rga chiqmoq, ko‘rpacha solmoq, yostiq qo‘ymoq, mehmonxona (uyning eng yaxshi xonasi).
3. Ziyofat (dasturxon) sloti	Taom ulashish, noz-ne’matlar bilan siylash	Dasturxon yozmoq, bir piyola choy ustida, tuz-namak, borini dasturxonga to‘kmoq, oshga marhamat, olib o‘tiring.
4. Muloqot va ko‘ngil olish sloti	Suhbat qurish, hol-ahvol so‘rash va ruhiy qulaylik yaratish	Xushvaqt bo‘ling, shirin suhbat, diydor g‘animat, ko‘nglini olmoq, mehmonning ko‘ngliga qaramoq.

Slot nomi	Kognitiv mazmuni	Verballashtiruvchi til vositalari (misollar)
5. Kuzatish sloti	Xayrlashuv etiketi, duo va qayta tashrifga undash	Yaxshi boring, oq yo‘l, yana kelib turing, qadamingiz uzilmasin, rozi bo‘ling, duoi fotiha.

3. Freymining frazeologik va paremiologik qatlamda aks etishi

Til makonida freymning eng chuqur milliy-madaniy ma’nolari frazeologizmlar va maqollarda mujassamlashadi. O‘zbek tilida mehmonning maqomi ilohiylashtirilgan va muqaddaslashtirilgan kognitiv metaforalar orqali verballashadi:

- «Mehmon — otangdan ulug‘» — mehmonni oiladagi eng oliy iyerarxik pog‘onaga qo‘yish;
- «Mehmon atoi Xudo» — mehmonni Yaratganning in’omi, baraka manbai sifatida konseptuallashtirish;
- «Uying tor bo‘lsa ham, ko‘ngling keng bo‘lsin» — moddiy imkoniyatdan ma’naviy saxovatning ustunligi;
- «Oldin taom, ba’daz kalom» — mehmondorchilik ssenariysining qat’iy reglamenti va pragmatik qoidasi.

Frazeologik birliklar tarkibida esa mehmondo‘stlikning ijobiy baholanishi bilan bir qatorda, ushbu me’yorning buzilishiga nisbatan salbiy aksiologik munosabat ham verballashadi: qovog‘idan qor yog‘moq (mehmonni xushlamaslik), qo‘li qisqa / ziqna (mehmonnavozlik me’yoriga zid xulq), ko‘ngli ochiq / qo‘li ochiq (ijobiy etalon). Bu holat freymning til egalari ongida qat’iy **aksiologik (qadriyatli) shkalaga** ega ekanligidan dalolat beradi.

4. Pragmatik va nutqiy etiket xususiyatlari

«Mehmondo‘stlik» freymining verballashuvida **imperativlik va iltifot (polites)** kategoriyalari yetakchilik qiladi. O‘zbek nutqiy etiketida mezbon nutqida buyruq maylidagi fe’llar (oling, yeng, iching, o‘tiring, marhamat qiling) buyruq ma’nosini yo‘qotib, yuksak ehtirom va taklif illokutiv kuchiga ega bo‘ladi. Shuningdek, kamtarlik maksimasiga muvofiq mezbon tomonidan dasturxon ne’matlarining ataylab kichraytirib ifodalanishi («bir piyola choyga», «yo‘q demay bir qoshiq oshga») o‘zbek lingvomadaniyatiga xos o‘ziga xos pragmatik fenomen hisoblanadi.

Xulosa

Olib borilgan kognitiv-semantik tahlillar shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek tili makonida «mehmondo‘stlik» freymi ko‘p qatlamli, iyerarxik tuzilishga ega bo‘lgan murakkab konseptual strukturadir. U leksik, frazeologik, paremiologik va pragmatik sathlarda keng verballashgan bo‘lib, kutib olish, joylashtirish, ziyofat, muloqot va kuzatish kabi dinamik slotlar orqali voqelanadi. Mazkur freymning til vositalarida aks etishida milliy mentalitetga xos saxovat, ehtirom, bag‘rikenglik va kamtarlik kabi madaniy kodlar ustuvor ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. **Minsky M.** A Framework for Representing Knowledge // The Psychology of Computer Vision. – New York: McGraw-Hill, 1975. – P. 211–277.
2. **Fillmore Ch.J.** Frame semantics // Linguistics in the Morning Calm. – Seoul: Hanshin Publishing Co., 1982. – P. 111–137.
3. **Safarov Sh.** Kognitiv tilshunoslik. – Jizzax: Sangzor, 2006. – 92 b.
4. **Xudoyberganova D.** Matnning antroposentrik tadqiqi. – Toshkent: Fan, 2013. – 136 b.
5. **O‘zbek tilining izohli lug‘ati:** 5 jildlik. 2-jild. – Toshkent: «O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi» Davlat ilmiy nashriyoti, 2006. – 672 b.
6. **O‘zbek xalq maqollari** / Tuzuvchilar: T. Mirzayev, A. Musaqulov, B. Sarimsoqov. – Toshkent: Sharq, 2005. – 512 b.